

Mechanisms of dealing with social harms from the perspective of Islam

Mohammad Bagher Rabbani^{1*}

Mohammad Sadegh Rabbani²

1. PhD in Contemporary Muslim Thought, Director of the Jurisprudence Department of the Society and Culture of the Jurisprudential Center of the Imams, Qom

(Corresponding Author) Email: Rabani418@yahoo.com

2. Researcher and teacher of higher levels of seminary, Qom

Abstract

Social harms are among the issues that exist in any existing society and its extent depends on the definition that is provided. Sociologists have proposed biological, psychological, and sociological theories for social harms, but what this article focuses on are ways of dealing with social harms from an Islamic perspective. Social pathology studies the disorder and disorder and imbalance in the functions related to human social life and the term pathology is borrowed from the biological sciences and in sociological discussions with Tolerance refers to misbehavior. Islam's strategies for combating harms are some social and some economic. Issues such as strengthening religious sociability, social supervision, healthy recreation and the role of reference groups are among the social factors in reducing social harms. Zakat, almsgiving and endowment are also among the economic factors to reduce social harm from the perspective of Islam, which in this article is examined by descriptive-library method.

Keywords: pathology, time management, religious sociability, reference groups, social control.

---

*. Date of Reception: 2020/11/05 , Date of Acceptation: 2021/01/14

سازوکارهای مواجهه با آسیب‌های اجتماعی از منظر اسلام

محمدباقر ربانی^{۱*}

محمدصادق ربانی^۲

۱. دکتری اندیشه معاصر مسلمین، مدیر گروه فقه جامعه و فرهنگ مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم‌السلام)، قم

نویسنده مسئول) *Email: Rabani418@yahoo.com*

۲. محقق و مدرس سطوح عالی حوزه علمیه، قم

چکیده

آسیب‌های اجتماعی از جمله مسائلی است که در هر جامعه‌ای موجود و وسعت آن منوط به تعریفی است که از آن ارائه شده است. جامعه‌شناسان نظریه‌های زیست‌شناسانه، روان‌شناسانه و جامعه‌شناسانه برای آسیب‌های اجتماعی مطرح کرده‌اند، اما آنچه در این نوشتار مورد توجه قرار گرفته، راه‌های مواجهه با آسیب‌های اجتماعی از منظر اسلام است. آسیب‌شناسی اجتماعی به بررسی و مطالعه نابسامانی و اختلال و عدم تعادل در کارکردهای مربوط به حیات اجتماعی انسان‌ها می‌پردازد و اصطلاح آسیب‌شناسی از علوم زیست‌شناسی عاریت گرفته شده و در مباحث جامعه‌شناختی با تسامح به کج‌رفتاری اطلاق می‌شود. راهکارهای اسلام برای مبارزه با آسیب‌ها، برخی اجتماعی و برخی اقتصادی است. مواردی نظیر تقویت جامعه‌پذیری دینی، نظارت اجتماعی، تفریحات سالم و نقش گروه‌های مرجع از جمله عوامل اجتماعی در کاهش آسیب‌های اجتماعی به شمار می‌رود. هم‌چنین زکات، انفاق، وقف نیز از جمله عوامل اقتصادی برای کاهش آسیب‌های اجتماعی از منظر اسلام است که در این مقاله با روش توصیفی - کتابخانه‌ای مورد بررسی قرار می‌گیرد.

کلیدواژه: آسیب‌شناسی، مدیریت زمان، جامعه‌پذیری دینی، گروه‌های مرجع، کنترل اجتماعی.

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۸/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۲۵

مقدمه

انحرافات و آسیب‌های اجتماعی از جمله مسائل اجتماعی است که در تمام جوامع وجود داشته و امروزه جوامع پیشرفته افزون بر وجود انحرافات اجتماعی، شاهد تغییراتی در نوع، شکل و فراوانی آن است. جرم و انحرافات، از جمله آسیب‌هایی است که در هر جامعه با جامعه دیگر متفاوت است و آن بستگی به تعریف آن جامعه از جرم و انحرافات اجتماعی دارد. در جامعه‌ای، فلان مسئله اجتماعی جرم به شمار می‌آید، ولی همان مسئله اجتماعی در جامعه دیگر جرم محسوب نمی‌شود. درباره نظریه‌های ارتکاب جرم، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد که این مقاله فقط به بیان برخی از آن‌ها پرداخته و درصدد نقد و بررسی آن نظریه‌ها نیست.

برخی، ارتکاب جرم را مانند سایر ویژگی‌های جسمانی می‌دانند که از طریق وراثت قابل انتقال است و معتقدند فرزندان والدین مجرم، از طریق وراثت مرتکب جرم خواهند شد. برخی، محیط اجتماعی را باعث گسترش جرائم دانسته و تأثیر تمدن، فرهنگ و شرایط اجتماعی را در ارتکاب جرائم نیز مهم می‌دانند. برخی دیگر، ارتکاب جرم را ناشی از نیازهای جسمانی مجرم می‌دانند و مثلاً سرقت را پاسخگویی نیاز خوردن می‌دانند و البته نظریه‌ای که ذاتی بودن جرم را تأیید کند، نظریه‌ای نادرست است؛ زیرا افراد بی‌شماری، نیاز جنسی دارند، ولی مرتکب هتک ناموس نمی‌شوند یا نیاز به غذا دارند، ولی دزدی نمی‌کنند. پس در شناخت جرم به‌عنوان یک مسئله اجتماعی، نمی‌توان فقط از یک دیدگاه آن را مورد بررسی قرار داد، بلکه چون عوامل اجتماعی دارای پیچیدگی است، باید آن‌ها را عمیقاً مورد توجه قرار داد و تلاش کرد علل گوناگونی را که باعث ارتکاب این‌گونه رفتارهای نابهنجار شده، مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گیرد و راه‌حلی درست، منطقی و جامع برای جلوگیری از ارتکاب بیشتر جرائم در جامعه ارائه نمود. (محمدحسین فرجاد، ۱۳۷۰، ص ۱۷۸-۱۷۹)

آسیب‌های اجتماعی اگرچه دارای ابعاد و سطوح مختلف است، اما به علت اهمیت مسائل اقتصادی و اجتماعی در ارتکاب جرم و نیز با مطالعه هنجارها دینی و آموزه‌های اسلامی، به این باور می‌رسیم که برخی از آموزه‌های دینی و هنجارهای فقهی، ناظر به پیشگیری و برخی ناظر به اصلاح است و به عبارت دیگر، برخی از آموزه‌های اقتصادی و اجتماعی اسلام، برای جلوگیری و برخی برای مبارزه با آسیب‌ها، مدنظر قرار گرفته شده است؛ به‌عنوان مثال، امر به معروف و نهی از منکر، افزون بر این که یک خیرخواهی عمومی و موجب انسجام اجتماعی و حالت بازدارندگی دارد نیز، درصدد بیان مصونیت و صیانت از معروف و منکر در جامعه است؛ از این رو، برخی راهکاری اسلام برای مبارزه با آسیب‌ها اجتماعی و برخی اقتصادی است که در این مقاله به بررسی راهکارهای اجتماعی و اقتصادی در مواجهه با آسیب‌های اجتماعی اشاره خواهد شد.

مفاهیم

در این قسمت به تعریف آسیب‌های اجتماعی و اقسام آن اشاره خواهد شد.

آسیب‌های اجتماعی

آسیب‌شناسی اجتماعی عبارت است از «مطالعه نابسامانی و اختلال و عدم هماهنگی و تعادل در کارکردهای مربوط به کالبد حیات اجتماعی انسان‌ها» (صدیق سروستانی، ۱۳۸۷، ص ۱۰). اصطلاح آسیب‌شناسی از علوم زیست‌شناسی عاریت گرفته شده و در مباحث جامعه‌شناختی با تسامح به کج‌رفتاری اطلاق می‌شود. بیشتر انسان‌ها نسبت به هنجارهای اجتماعی هم‌نوایی دارند، ولی همان‌قدر که مردم از هنجارها پیروی می‌کنند، تخطی و سرپیچی از قوانین اجتماعی نیز مشاهده می‌شود (صدیق سروستانی، ۱۳۸۷، ص ۱۰-۱۱). در اسلام ارتکاب گناهان فردی و اجتماعی در جامعه نظیر دزدی، احتکار، تمسخر، غیبت، تهمت، سخن‌چینی، خلاف عفت، آزار و اذیت دیگران، از جمله مصادیق آسیب‌های اجتماعی به شمار می‌روند.

اقسام آسیب‌های اجتماعی

جامعه‌شناسان، کج‌رفتاری‌های افراد را به سه دسته کج‌رفتاری خاص، کج رفتاری رفتاری و کج‌رفتاری ارزشی تقسیم می‌کنند:

کج‌رفتاری خاص، هرگونه صفتی که به لحاظ آماری، غیرمعمول یا متفاوت و به لحاظ رفتاری غیر رایج باشد؛ مثلاً کوتوله سیرک، نابغه، آدم خیلی چاق و خیلی لاغر و... طبق این تعریف، کج‌رفتار به شمار می‌آیند. اما آشکار است که چنین تعریفی، دقیق و درست نیست.

کج رفتاری رفتاری (کارکردی)، رفتاری است که مردم آن را برای کل جامعه یا افراد معینی مضر دانسته و در نتیجه، چنین رفتاری را مجاز نمی‌شمارند. با این تعریف، تجاوز، قتل، آدم‌ربایی، سرقت مسلحانه، خیانت و... کج‌رفتاری است.

کج‌رفتاری ارزشی، فرایندی است که یک گروه موفق می‌شود ایده‌های اخلاقی خود را بر جامعه و قوانین آن تحمیل کند؛ به بیان دیگر، رفتار انحرافی رفتاری است که یک گروه ذی‌نفع، جامعه را به پذیرش رسمی انحرافی بودن آن نوع رفتار مجبور می‌کند. این گروه معتقدند هیچ رفتاری ذاتاً انحرافی نیست و هیچ رفتاری در همه زمان‌ها و مکان‌ها کج‌رفتاری محسوب نمی‌شود. (صدیق سروستانی، ۱۳۸۷، ص ۱۲-۱۴)

رابرت مرتن^۱ با نگاه کارکردی به موضوع نگاه می‌کند و کج‌رفتاری را در قالب آنچه او آن را «بی‌هنجاری» (یعنی وضعیتی که هنجارهای اجتماعی در آن، معنا و اثر خود را از دست داده‌اند) توضیح می‌دهد. مرتن معتقد

1. Robert K. Merton.

است کج‌رفتاری حاصل وضعیت خاص بی‌سازمانی اجتماعی است. یعنی حالتی که بین اهداف مقبول اجتماعی و دسترس بودن وسایل مقبول اجتماعی، جهت رسیدن به آن اهداف، شکاف عمیقی وجود دارد. به‌هرحال کج‌رفتاری، نوعی از رفتار است که با هنجارهای اجتماعی هم‌نوایی ندارد، اما نکته مهم این است که اهمیت و قوت همه هنجارهای اجتماعی یکسان نیست و به همین دلیل نیز تخطی از آن‌ها، به‌طور یکسان کج‌رفتاری محسوب نمی‌شود. (صدیق سروستانی، ۱۳۸۷، ص ۱۷)

سازوکار اسلام در مواجهه با آسیب‌ها

برخی سازوکارهای اسلام در مواجهه با آسیب‌ها و کج‌رفتاری‌ها، فرهنگی و اجتماعی و برخی دیگر از این سازوکارها، اقتصادی است.

سازوکار اجتماعی - فرهنگی

در این قسمت به برخی از سازوکارهای فرهنگی - اجتماعی از قبیل تقویت جامعه‌پذیری دینی، نظارت اجتماعی، تفریحات سالم و نقش گروه‌های مرجع در مواجهه با آسیب‌های اجتماعی اشاره می‌شود.

۱. تقویت جامعه‌پذیری دینی

یکی از سازوکارها برای مواجهه با آسیب‌های اجتماعی، تقویت اجتماعی شدن یا جامعه‌پذیری دینی است. اجتماعی شدن فرایندی است که طی آن، به‌تدریج کودک ناتوان به شخصی خودآگاه، دانا و ورزیده در شیوه‌های فرهنگی که در آن متولد گردیده، تبدیل می‌شود. (گیدنز، ۱۳۷۶، ص ۸۶)

اجتماعی شدن فرایندی است که فرد می‌آموزد چگونه حرف بزند، غذا بخورد، چه رفتارهایی از خود بروز بدهد و به‌طورکلی، می‌آموزد که چگونه زندگی کند. جامعه‌شناسان، خانواده، مدرسه و گروه دوستان و همالان و رسانه‌های جمعی را از عوامل اجتماعی شدن افراد جامعه معرفی می‌کنند.

در همه فرهنگ‌ها، خانواده عامل اصلی اجتماعی شدن کودک در دوران طفولیت است. اما در مراحل بعدی، بسیاری از عوامل دیگر اجتماعی شدن نقش دارند (گیدنز، ۱۳۷۶، ص ۱۰۳). خانواده و محیطی که کودک در آن متولد و رشد می‌یابد، مهم‌ترین و عمیق‌ترین نقش را در چگونگی رفتار دوران کودکی او دارد و از آن مهم‌تر عمیق‌ترین تأثیر را در رفتار او در عصر جوانی خواهد گذاشت. این نکته را نباید فراموش کرد که بعد از سن ۶ سالگی، کودک افزون بر ارتباط متقابل با اعضای خانواده با افراد دیگری در خارج از خانواده چون مدرسه، دوستان و هم‌بازی‌ها و معلمین نیز که دارای کنش و واکنش‌های متقابل است، تأثیر می‌پذیرد؛ لذا به‌طور قاطع نمی‌توان محیطی که کودک در آن پرورش می‌یابد را کاملاً قابل کنترل دانست. (فرجاد، ۱۳۷۰، ص ۱۰۲)

کودکی که خود را در وضع نامطلوب اقتصادی و اجتماعی می‌بیند که در آن محیط از لحاظ اقتصادی تأمین

نیست و از نظر عاطفی نیز برخورداری ندارد، این محدودیت‌ها ممکن است عامل مساعدی برای گرایش به انحرافات اجتماعی و ناسازگاری‌های رفتاری او در دوران بلوغ باشد. اغلب جوانانی که در دوران بلوغ و جوانی مرتکب جرائمی می‌شوند، وقتی به گذشته زندگی آن‌ها توجه می‌کنیم می‌بینیم که از شرایط نامساعد اقتصادی و اجتماعی برخوردار بوده‌اند. (فرجاد، ۱۳۷۰، ص ۱۰۳)

از نظر اسلام، اجتماعی شدن دینی با ایجاد خانواده سالم، مملو از عاطفه، بانشاط، باادب در رفتار و گفتار، رعایت احترام متقابل و اهمیت دادن به آموزه‌های دینی در خانواده از قبیل: برداشتن کام فرزند با تربت، امام حسین (ع)، شرکت در جلسات دینی و مذهبی، حضور مستمر در مساجد و پایگاه‌های بسیج با حضور والدین محقق می‌شود. خانواده مطلوب اسلام آن خانواده‌ای است که هنجارهای خانواده را در دو سطح الزامی و غیر الزامی، رفتارهای اعضای خانواده را تنظیم نماید. این هنجارها سه دسته هستند: دسته اول، هنجارهایی که جایگاه نظام خانواده را تعریف می‌کند؛ دسته دوم، هنجارهایی که روابط میان جایگاه‌ها را تعیین می‌نماید و دسته سوم، هنجارهایی که به هر جایگاه معطوف بوده است. (ابراهیمی‌پور، بی‌تا، ص ۱۸۱)

دعوت اسلام به نیکی کردن مرد به همسرش^۱، تأمین نیازهای زن، خوش‌رفتاری در محیط خانواده، بخشیدن شوهر در صورت ارتکاب خطای همسر^۲، خدمت به شوهر، عدم آزار زن در خانواده، آراستگی شوهر، اطاعت از شوهر، محبت به شوهر، بوسیدن فرزندان، مراقبت از فرزند، تکریم و احترام به فرزندان^۳، آموزش به فرزندان (ابراهیمی‌پور، بی‌تا، ص ۲۳۵-۲۰۳) و... همه در راستای ایجاد محیطی پر از عاطفه و محبت و تقویت نظام خانوادگی بر اساس آموزه‌های اسلام و تقویت جامعه‌پذیری دینی در خانواده است.

هرشی از جمله جامعه‌شناسانی است که میان «پیوند اجتماعی» و «هم‌نوایی» ارتباط قائل است و موضوع ارتباط بین کج‌رفتاری و «خودکنترلی» را مطرح کرده است. وی معتقد است مجرمان از «خودکنترلی» ضعیفی برخوردارند و منشأ خودکنترلی ضعیف را باید در خانواده و دوران کودکی و جامعه‌پذیری ناکارآمد یافت. (صدیق سروستانی، ۱۳۸۷، ص ۵۲-۵۳) بنابراین اگر این امور در نظام خانواده نهادینه شود، محبت، عاطفه، مهربانی و انجام هنجارهای دینی در محیط خانه که اولین و مهم‌ترین محیط برای اجتماعی شدن است، در میان اعضای خانواده شکل می‌گیرد و در صورت تقویت جامعه‌پذیری دینی در میان اعضای خانواده، کاهش آسیب‌های اجتماعی شکل

۱. امام صادق (ع): «خداوند رحمت کند بنده‌ای را که به نیکی با زوجه‌اش رفتار کند...». (صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ح ۴۵۳۷)

۲. امام صادق (ع): «اگر زن مرتکب خطایی شد او را ببخشید...». (صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ح ۴۵۲۸)

۳. پیامبر اسلام (ص): «اکرموا اولادکم...». (طبرسی، مکارم الاخلاق، ص ۲۲۳)

می‌گیرد؛ از این رو، اجتماعی شدن بر اساس آموزه‌های دینی، عاملی مهم در کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی به شمار می‌رود. مدرسه، گروه دوستان و رسانه‌های جمعی نیز از عوامل اجتماعی شدن هستند. بر این اساس برای تقویت جامعه‌پذیری دینی افراد جامعه باید در انتخاب دوستان و انتخاب مدرسه هم توجه کافی صورت گیرد و با انتخاب مدارس با رویکرد مذهبی و دوستان مذهبی و نظارت بر رسانه‌های جمعی و شبکه‌های اجتماعی موجود در جامعه، در تقویت جامعه‌پذیری دینی و باورهای افراد جامعه و کاهش ناهنجاری‌ها تلاش نمود؛ از باب نمونه، سازوکار تأثیر رسانه در جامعه‌پذیری با تهیه و پخش فیلم و سریال‌های خانواده محور و ارزش مدارانه، ساخت پویانمایی‌های مذهبی، ساخت تیزرهای تبلیغاتی، ساخت برنامه‌های مذهبی و تاریخی برای کودکان و نوجوانان و... صورت می‌گیرد.

۲. نظارت و کنترل اجتماعی

نظارت و کنترل اجتماعی یکی از سازوکارهای مواجهه با آسیب‌های اجتماعی است. جامعه‌شناسان در بحث آسیب‌شناسی اجتماعی نظریه‌ای به نام کنترل اجتماعی مطرح نموده‌اند که در این نظریه وجود ناهنجاری‌های اجتماعی را به خاطر نبود کنترل و نظارت اجتماعی می‌دانند. (صدیق سروستانی، ۱۳۸۷، ص ۴۲)

تراوس هرشی، علت هم‌نوایی افراد با هنجارهای اجتماعی را پیوند اجتماعی آن‌ها دانسته و مدعی است که پیوند میان فرد و جامعه مهم‌ترین علت هم‌نوایی و عامل اصلی کنترل رفتارهای فرد است و ضعف این پیوند یا نبود آن موجب اصلی کج‌رفتاری است. هرشی تعلق خاطر نسبت به افراد و نهادها در جامعه را یکی از شیوه‌هایی است که فرد خود را به جامعه پیوند می‌زند و ضعف چنین پیوندهایی موجب می‌شود که فرد خود را در ارتکاب کج‌رفتاری آزاد بداند. (صدیق سروستانی، ۱۳۸۷، ص ۵۲) یکی از فروعات دین اسلام، امر به معروف و نهی از منکر است. امر به معروف یعنی نهادینه کردن ارزش‌های اخلاقی، انسانی و دینی در میان جامعه و نهی از منکر یعنی اقدام در جهت رفع ناهنجاری‌ها و انحرافات رفتاری، گفتاری و اخلاقی در جامعه.

جامعه‌ای که از این دو عنصر استفاده کند همواره جامعه‌ای پویا و زنده خواهد بود و در جهت رشد و تعالی قرار گرفته در نتیجه سرمایه اجتماعی و پیوند اجتماعی میان اعضای جامعه محقق و قوی خواهد شد. از آنجاکه یکی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی، تقویت پیوندهای اجتماعی است، امر به معروف و نهی از منکر عامل بقای این پیوند اجتماعی می‌گردد؛ زیرا با ظهور انحرافات و ناهنجاری‌ها و نهی نکردن اعضای جامعه از آن، پیوندهای اجتماعی سست خواهد گشت و در نهایت باعث از بین رفتن پیوندها در میان افراد جامعه خواهد بود. تأکید دین بر مراتب امر به معروف و نهی از منکر که از مرحله انزجار و تنفر قلبی و ترشرویی آغاز و به مرحله زبانی و در نهایت به اجبار و زور (مرحله عملی) منجر می‌شود (فاضل لنکرانی، ۱۴۳۰، ج ۱۶، ص ۱۲۵-۱۰۲)، گواه این است که افراد مؤمن، یک نوع فشار اجتماعی بر افراد نابهنجار وارد سازند تا احساس نمایند که زمینه رشد و بالندگی با این نوع رفتار نابهنجار در جامعه برایشان وجود ندارد.

اهمیت این فریضه به حدی است که غایت دین شمرده شده و حضرت علی (ع) در این باره می‌فرماید: «احیای

ارزش‌ها و جلوگیری از ناهنجاری‌ها غایت دین شمرده شده است.^۱ همچنین ایشان در نهج البلاغه می‌فرماید: همه اعمال نیک و جهاد در راه خدا، در برابر امر به معروف و نهی از منکر همانند قطره در برابر دریاست (نهج البلاغه، خطبه ۳۷۴)؛ بنابراین، با اجرایی شدن این دو اصل، پیوندهای اجتماعی همچنان مستحکم باقی می‌ماند و این موجب افزایش سرمایه اجتماعی در جامعه اسلامی می‌گردد. در مقابل، اگر امر به معروف و نهی از منکر در جامعه‌ای سست شمرده شود و با بی‌اعتنایی مواجه شود، مؤمنان دچار ضعف می‌شوند چراکه گناه و فسادهای اجتماعی در آن جامعه رشد می‌کند و در نهایت باعث نابودی و هلاکت جوامع می‌گردد چنانچه در روایت آمده: خداوند به حضرت شعیب وحی کرد که من صد هزار نفر از قوم تو را هلاک خواهم کرد که ۴۰.۰۰۰ نفر از آنان اهل معصیت و گناه‌اند و شصت هزار نفر آن‌ها از خوبان هستند. حضرت شعیب گفت: اشرار مستحق عذاب‌اند، ولی خوبان چرا؟ خداوند فرمود: آن‌ها با اهل گناه مدارا کردند و بری غضب من غضبناک نمی‌شدند. (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۶، ص ۱۴۶) بنابراین، امر به معروف یعنی نهادینه کردن ارزش‌های اخلاقی، انسانی و دینی در میان جامعه و نهی از منکر یعنی اقدام در جهت رفع ناهنجاری‌ها و انحرافات رفتاری، گفتاری و اخلاقی در جامعه.

توجه به این فریضه «باعث تأمین حقوق همگانی و سلامت نظام اجتماعی می‌شود و سهل‌انگاری در آن‌ها به تضعیف دین و نابودی تدریجی امت اسلامی می‌انجامد. پویایی و آرامش و امنیت جامعه بسته به این است که افراد در برابر تغییر و تحولات درونی احساس مسئولیت کنند و به ضعف‌ها و کاستی‌ها واکنش نشان دهند» (خلیلیان و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۱۸۱). لذا امر به معروف راهی برای کنترل اجتماعی است که خودکنترل اجتماعی و نظارت اجتماعی چنانچه جامعه‌شناسان متذکر شده‌اند، در کاهش آسیب‌های اجتماعی مؤثرند.

۳. تفریحات سالم

یکی از سازوکارهای مواجهه با آسیب‌های اجتماعی در جامعه، تنظیم و مدیریت زمان برای انجام تفریحات سالم است. شخص یا خانواده یا جامعه‌ای که مدیریت زمان نداشته باشد و برای تفریحات سالم خانواده برنامه نداشته باشد، نمی‌تواند در کاهش آسیب‌های اجتماعی موفق باشد؛ به این معنا که اگر افراد جامعه بتوانند زمان‌های خود را مدیریت کنند و ساعتی را به تفریحات سالم اختصاص دهند، این یکی از سازوکارهای مناسب برای کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی در جامعه خواهد بود. امام کاظم (ع) در حدیثی می‌فرماید: «بکوشید که اوقات شبانه‌روزی شما چهار قسمت باشد: ۱. قسمتی برای مناجات با خدا، ۲. قسمتی برای تهیه معاش؛ ۳. قسمتی برای معاشرت با برادران و افراد مورد اعتماد که عیب‌های شما را به شما می‌فهمانند و در دل به شما اخلاص می‌ورزند؛ ۴. و قسمتی را هم در آن خلوت می‌کنید برای درک لذت‌های حلال [و تفریحات سالم] و به وسیله انجام این قسمت است که بر

۱. «غایه الدین الامر بالمعروف والنهی عن المنکر». (نوری طبرسی، مستدرک الوسائل، ج ۱۲، ص ۱۸۵)

انجام وظایف آن سه قسمت دیگر توانا می‌شوید.^۱»

در این روایت افزون بر مناجات با خدا و تهیه و تامین اقتصادی افراد جامعه، بر دو چیز تکیه شده است. یکی بر روابط اجتماعی با دوستان و افراد مورد اعتماد تکیه شده و دیگری بر تفریحات سالم توصیه شده است. لذا روشن است که با مدیریت زمان می‌توان زمینه‌ای برای ارتباط با دوستان مورد اعتماد را فراهم نمود و دیگری به تفریحات سالم پرداخت و این دو نقش مهمی در کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی و انحرافات مخصوصاً در میان نسل جوان خواهد داشت. زیرا عامل بسیاری از انحرافات، عدم برنامه داشتن برای زندگی و بیکاری است. افراد جامعه که زمانی از ساعات روزانه خود را به تفریحات سالم و ورزش‌های مناسب سپری کنند، یا زمانی را به گذراندن با دوستان و رفقای مذهبی و مورد اعتماد سپری کنند، این افراد هم نیاز روحی به معاشرت اجتماعی با دیگران را برآورده کرده و هم از آسیب‌های دوستان و رفقای بد در، امان خواهند بود. لذا یکی از سازوکارهای مواجهه با آسیب‌های اجتماعی که موجب کاهش آسیب‌ها در جامعه می‌شود، برنامه ریزی و داشتن تفریحات سالم است..

۴. معرفی گروه‌های مرجع به جامعه

یکی دیگر از سازوکارهای مواجهه با آسیب‌های اجتماعی، معرفی گروه‌های مرجع به جوانان است. گروه‌های مرجع، الگوهایی هستند برای ارزیابی نقش خود در یک موقعیت معین. فرد با مقایسه نقش خود با اشخاصی که وظیفه‌ای مشابه او دارند، ارزیابی می‌شوند و با این مقایسه مشخص می‌شود که نقش خود را به درستی ایفا کرده است یا نه. (کوئن، ۱۳۷۶، ص ۸۶)

معرفی گروه‌های مرجع در جامعه از قبیل: شهدا و مدافعان حرم، بزرگان و نخبگان علمی و مذهبی که در سن و سال جوانان و در شرایط محیطی آن‌ها به سر می‌برند، عاملی است برای مقایسه کردن نقش‌های خود با گروه‌های مرجع و سازوکاری مناسب جهت کاهش آسیب‌ها در جامعه به شمار می‌رود. این مقایسه و الگوگیری از شهدا خود عاملی برای کنترل آسیب‌های اجتماعی در جامعه به شمار می‌رود؛ بنابراین مسئولان فرهنگی در جامعه با برنامه‌ریزی مناسب می‌توانند این گروه‌های مرجع را در قالب کتاب‌های درسی، رمان و پویانمایی به نوجوانان و جوانان معرفی کنند.

سازوکار اقتصادی

۱. امام کاظم (ع) فرمودند: «إِجْتَهِدُوا فِي أَنْ يَكُونَ زَمَانُكُمْ أَرْبَعِ سَاعَاتٍ: سَاعَةٌ لِمُنَاجَاةِ اللَّهِ، وَسَاعَةٌ لِإِمْرَالْمَعِاشِ، وَسَاعَةٌ لِمُعَاشَرَةِ الْأَخْوَانِ وَالثَّقَاةِ الَّذِينَ يَعْرِفُونَكُمْ عُيُوبَكُمْ وَيَخْلَصُونَ لَكُمْ فِي الْبَاطِنِ، وَسَاعَةٌ تَحْلُونَ فِيهَا لِلذَّاتِكُمْ فِي غَيْرِ مُحَرَّمٍ وَبِهِذِهِ السَّاعَةِ تَقْدِرُونَ عَلَى الثَّلَاثِ سَاعَاتٍ.» (ابن شعبه، تحف العقول، ص ۴۰۹)

کویینی مدعی است که ویژگی‌های اقتصاد سرمایه‌داری، عامل اصلی پیدایش جرم و جنایت است. به نظر او در فرایند بازتولید مستمر نظام سرمایه‌داری، ایدئولوژی استثمار نیروهای تولید، طبقه سرمایه‌دار را بر دیگران مسلط می‌سازد و همین سلطه و استثمار موجب کج‌رفتاری‌های مختلف و متنوع می‌شود (صدیق سروستانی، ۱۳۸۷، ص ۶۹)؛ از این رو، برخی مشکلات اقتصادی و نظام سرمایه‌داری را یکی از زمینه‌های بروز آسیب‌های اجتماعی می‌دانند.

بیشتر نویسندگان به این حقیقت معترف‌اند که عوامل اقتصادی در زندگی اجتماعی اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد و اساس بیشتر جوامع مترقی بر پایه‌های اقتصادی بنا گردیده است. آن‌ها عقیده دارند اغلب رفتارهای انحرافی زائیده عدم سازگاری بین نظام اقتصادی و تکنولوژی و ضعف مقامات مسئول در تأمین کالا و خدمات مورداحتیاج افراد جامعه هستند. به نظر اینها بین عوارض ناشی از انحرافات اجتماعی و شاخص‌های اقتصادی ارتباط منطقی وجود دارد. (فرجاد، ۱۳۷۰، ص ۱۱۵) کج‌رفتاری‌های اقتصادی را می‌توان به دودسته بزرگ: کج‌رفتاری‌های یقه‌سفیدان و کج‌رفتاری‌های دون پایگان تقسیم کرد. کج‌رفتاری‌های یقه‌سفیدان، شامل جرائمی است که اشخاص مورداحترام و برخوردار از جایگاه اجتماعی انجام می‌دهند و کج‌رفتاری‌های اقتصادی دون پایگان، شامل سرقت اموال مردم و جرائم سازمان‌یافته می‌شود (صدیق سروستانی، ۱۳۸۷، ص ۸۲). سرقت ماشین، سرقت از منازل و افراد، سرقت از مغازه‌ها و جرائم سازمان‌یافته از مصادیق کج‌رفتاری دون پایگان به شمار می‌رود. انگیزه سرقت، اغلب محرومیت نسبی و احساس سرخوردگی از شکست در تحقق انتظارات در طبقات پایین جامعه است (صدیق سروستانی، ۱۳۸۷، ص ۹۳ و ۹۷). شایان‌ذکر است مواردی که در این قسمت درباره سازوکارهای اسلام در مواجهه با آسیب‌های اجتماعی بیان می‌شود، ناظر به کج‌رفتاری‌های اقتصادی دون پایگان است.

از منظر اسلام یکی از سازوکارهای مواجهه با آسیب‌های اجتماعی در جامعه، تأمین نیازهای مادی و اقتصادی افراد جامعه است. نظام اقتصادی اسلام با مفاهیمی از قبیل زکات، صدقه، انفاق، خمس، وقف، مواسات و تشویق به کار و تلاش در جهت رفع آسیب‌های جامعه است. اینها عناوینی است از راهکارهای اسلام برای مبارزه با فاصله طبقاتی و فقر است که به‌طور خلاصه به برخی از آن‌ها اشاره خواهد شد.

۱. زکات و انفاق

از نظر اسلام از طریق زراعت یا از راه تجارت وقتی مالی در اجتماع به دست می‌آید، در همان لحظه تولید، سهمی را متعلق جامعه می‌داند و مابقی سهام را متعلق به صاحبش. اسلام جز پرداخت آن سهم، چیز دیگری از او نخواست و زمانی که سهم اجتماع را پرداخت نماید برای همیشه مالک بقیه سهام خواهد بود؛ بنابراین، مالکیت فردی در طول مالکیت اجتماع قرار دارد؛ لذا فرد نباید تصور کند که پرداخت زکات، بخشیدن قسمتی از مال خود به جامعه است، بلکه او تمام ثروت، ولیدی خود را مدیون جامعه است و اصالتاً متعلق به جامعه است، اما اسلام به افراد در بخشی از این ثروت تولیدی، اجازه تصرف داده است، به شرط این‌که سهم جامعه را ابتدا پرداخت نمایند. (ردادی، ۱۳۹۰، ص ۲۵۱-۲۵۰) اسلام به دنبال بی‌نیازی افراد جامعه است و جامعه مجموعه‌ای از تکالیف را بر

عهده افراد متمکن قرار می‌دهد و انسان نمی‌تواند بی‌تفاوت به مسائل اجتماع بماند و این را اسلام با دستورات اجتماعی خود از قبیل زکات به ما فهمانده است. خداوند در قرآن می‌فرماید: از اموال آن‌ها صدقه‌ای به‌عنوان زکات بگیر تا به‌وسیله آن، آن‌ها را پاک‌سازی و پرورش دهی و ب‌هنگام گرفتن زکات به آن‌ها دعا کن که دعای تو مایه آرامش آن‌هاست و خداوند شنوا و داناست. (توبه: ۱۰۳)

انفاق و زکات موجب می‌شود نیازمندان نسبت به تأمین معیشت خود دغدغه نداشته باشند و نسبت به مؤمنین دیگر خوش‌بین بمانند. انفاق و زکات موجب می‌شود که رابطه میان مسلمین را بر مبنای محبت و مهرآمیز گرداند و نیازمندان را از ارتکاب جرائم بازدارد. (ردادی، ۱۳۹۰، ص ۲۴۶)

زکات امری واجب است، ولی انفاق از امور مستحب و داوطلبانه است. در حدیث آمده: «اگر همه مردم زکات اموال خود را بپردازند مسلمانی فقیر و نیازمند باقی نخواهد ماند و مردم، فقیر و محتاج و گرنه و برهنه نمی‌شوند مگر به خاطر گناه ثروتمندان». (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۴۳۳)

زکات، امنیت اجتماعی در جامعه اسلامی را تأمین می‌کند و سبب افزایش اعتماد مردم به جامعه می‌گردد و احساس مسئولیت را در افراد جامعه تقویت می‌کند.

واجب بودن زکات در موارد نه‌گانه در فقه و یا زکات‌های مستحبی و انفاق‌ها بیانگر آن است که فقه شیعه به‌دنبال رفع تبعیض طبقاتی است. به این معنا با وجوب زکات و استحباب انفاق فقه شیعه به‌دنبال تعادل و توازن در معیشت مردم است. تا افرادی که بر اثر عواملی در تنگنا زندگی می‌کنند، از حداقل‌های زندگی محروم نباشند و وجود این حداقل‌ها در زندگی عموم مردم، باعث یک استحکام و همبستگی در شبکه روابط و پیوندهای اجتماعی می‌شود و این همان سرمایه اجتماعی است.

«رفع نیازهای حیاتی و اساسی افراد جامعه هدفی است که نظام اقتصادی اسلامی بر اهمیت و ضرورت آن تأکید می‌ورزد و اگر افراد خود نتوانند این نیازها را برآورند و افراد متمکن نیز در رفع نیازهای فقیران کوتاهی کنند، دولت می‌تواند آن‌ها را به انجام‌وظیفه شرعی و انسانی خود، مجبور کند یا با استفاده از منابع در اختیار، اقدام به دستیابی به این هدف و برقراری تافل اجتماعی کند» (خلیلیان و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۲۹۳)؛ لذا یکی از دستورات فقهی که جامعه را در حد تعادل و توازن اقتصادی قرار می‌دهد، وجوب زکات و انفاق‌های مستحبی است و اسلام به‌دنبال بی‌نیازی خانواده‌ها مطابق با شأن اجتماعی آن‌هاست و وجوب زکات یکی از آثار آن، زندگی کردن خانواده‌ها در حد شأن اجتماعی‌شان است.

۲. وقف

یکی از مسائلی که در فقه شیعه به آن اهتمام ورزیده شده بحث وقف است. وقف یکی از انواع صدقه داوطلبانه است و از این حیث با دیگر صدقات فرق دارد که تصرف در عین موقوفه با فروش و هدیه و غیر آن جایز نیست.

(عتیقی و دیگران، ۱۳۸۷، ص ۲۴۳) وقف به معنی واگذاری بخشی از اموال به صورت موقت یا دائم به گروهی از افراد است، آن‌هم در مورد مسلمانان فقط جایز است (ردادی، ۱۳۹۰، ص ۲۵۹) و هزینه‌ها و مشکلات گروهی از افراد جامعه یا سازمانی طبق وقف نامه تأمین می‌گردد و با این روش، اسلام به دنبال حفظ، بقای پیوندهای اجتماعی بین افراد جامعه است.

وجود موقوفه‌های متعدد در شهرها و مناطق گوناگون در عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی و مصرف این موقوفه‌ها در معیشت افراد ضعیف جامعه و برای ایجاد مواسات، می‌تواند باعث رفع تبعیض طبقاتی، رشد و شکوفایی علم و عزت و آبروی مؤمنین در جامعه گردد و این روش منجر به تقویت پیوندها و سرمایه اجتماعی در جامعه اسلامی می‌گردد. اسلام آن‌قدر بر وقف تکیه کرده که دستور داده مستحب است محبوب‌ترین اموال خود را وقف نمایید.^۱ در میان برخی مسلمانان، چنین روحیه‌ای وجود داشت چنانچه در حدیثی آمده، بین انصار مدینه شخصی بنام ابوطلعه بیشترین درخت خرما را داشت که محبوب‌ترین اموالش در محله‌ای بنام بئرحاء در مدینه بود. پیامبر اعظم (ص) در آن داخل می‌شدند و از آب گوارای آن می‌نوشیدند. زمانی که آیه «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ...» نازل شد، در محضر پیامبر اعظم (ص) ایستاد و عرض کرد که محبوب‌ترین اموال من بئرحاء است، آن را برای رضای خدا صدقه می‌دهم و آن را در هر راهی که خدا به شما نشان می‌دهد قرار بدهید. پیامبر اکرم (ص) فرمودند: بر تو مبارک باد، مال سودمندی است (عتیقی و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۲۴۴). این روایت به خوبی اهمیت وقف در اسلام و رفع تبعیض به وسیله وقف را نشان می‌دهد. انسان‌ها با انجام وقف، دیگران را در منافع این مال شریک می‌کنند و این خود عاملی جهت کنترل و کاهش آسیب‌های اجتماعی میان افراد جامعه در اسلام می‌باشد.

جمع‌بندی

با توجه به آسیب‌های اجتماعی در جوامع و بیان راهکارهای آن از سوی جوامع پیشرفته و مدرن، توجه به راهکارها و سازوکارهای اسلامی برای کاهش آسیب‌های اجتماعی بسیار حائز اهمیت است. آسیب‌های اجتماعی انواع گوناگون دارد، برخی سازمان‌یافته و برخی غیر سازمان‌یافته و نیز برخی کج‌رفتاری‌ها فرهنگی - اجتماعی و برخی اقتصادی است. سازوکار اسلام در مواجهه با انحرافات و کج‌رفتاری‌ها برخی فرهنگی - اجتماعی و برخی اقتصادی است. تقویت جامعه‌پذیری دینی، تفریحات سالم، کنترل اجتماعی و نظارت اجتماعی و معرفی گروه‌های مرجع نظیر شهدای انقلاب، سازوکار فرهنگی - اجتماعی در مواجهه با آسیب‌ها و کج‌رفتاری‌های افراد جامعه است. سازوکار اقتصادی اسلام در مواجهه با آسیب‌ها عبارت‌اند از: زکات، انفاق، وقف، خمس، مواسات، قرض‌الحسنه و... که در این مقاله به بررسی زکات، انفاق و وقف پرداخته شد.

۱. «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ». (آل عمران: ۹۲)

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه.
- ابراهیمی پور، قاسم، (بی‌تا)، شاخص‌های خانواده مطلوب از دیدگاه اسلام، تهران: مرکز بررسی‌های راهبردی ریاست جمهوری با همکاری پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی.
- حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق)، تفصیل وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، قم: مؤسسه آل‌البت.
- حرانی، ابن‌شعبه، (۱۴۲۳ق)، تحف العقول، بیروت: مؤسسه اعلمی للمطبوعات.
- خلیلیان، محمدجمال و دیگران، (۱۳۹۳)، معیارها و شاخص‌های پیشرفت انسانی از دیدگاه اسلام، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی، امام خمینی.
- ردادی، محسن، (۱۳۹۰)، منابع قدرت نرم، سرمایه اجتماعی در اسلام، تهران: دانشگاه، امام صادق (ع).
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه، (۱۴۱۳ق)، من لا یحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
- صدیق سروستانی، رحمت‌الله، (۱۳۸۷)، آسیب‌شناسی اجتماعی، تهران: سمت.
- طبرسی، حسن بن فضل، (۱۴۱۲ق)، مکارم الاخلاق، شریف رضی.
- عقیقی، عبیدالله و دیگران، (۱۳۸۸)، فرهنگ اصطلاحات وقف، ترجمه عباس اسماعیل‌زاده، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- فاضل لنکرانی، محمد، (۱۴۳۰ق)، تفصیل الشریعه فی شرح تحریر الوسیله، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم‌السلام).
- فرجاد، محمدحسین، (۱۳۷۰)، آسیب‌شناسی اجتماعی و جامعه‌شناسی انحرافات، تهران: بدر.
- کوئن، بروس، (۱۳۷۶)، مبانی جامعه‌شناسی، ترجمه غلامعباس توسلی و رضا فاضل، تهران: سمت.
- گیدنز، آنتونی، (۱۳۷۶)، جامعه‌شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، (۱۳۸۵)، تفسیر نمونه، قم: دارالکتب الاسلامیه.
- نوری، حسین، (۱۴۰۹ق)، مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه آل‌البت.